

Tetiana Chubina

NEMIROV GYMNASIUM: POTOTSKY'S PHILANTHROPIST PROJECT

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Key words: Nemirovskaya gymnasium, Potocki, Boleslaw Potocki, NE tsenatskaya activity, students.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ВІД ІНКОРПОРАЦІЇ ДО ДЕКЛАСАЦІЇ (1793–1845)

У статті досліджуються процеси легітимації та декласації дрібної шляхти Волині, Поділля, Київщини. Розглядається російське законодавство та урядові заходи щодо інкорпорації цієї кількасоттисячної групи до соціальної структури Російської імперії.

Ключові слова: легітимація, декласація, дрібна шляхта, Правобережна Україна, Російська імперія.

У 90-ті роки ХХ ст. зросла наукова зацікавленість питаннями правового статусу українських земель, історією створення та функціонування владних інституцій ХVІІІ–ХІХ ст. на території українських земель, що входили до складу Російської імперії.

Тематику політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. розглядає у своїх працях Я. Грицак, зазначаючи, що у "новітній час українські землі виступили у новій політичній конфігурації". До висвітлення багатьох проблем вчений підійшов із нетрадиційної для більшості українських істориків точки зору. Він звернув увагу на відмінності у статусі українських земель у складі Російської імперії і зазначив, що в ХІХ ст. Правобережжя "...було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів".

Науковець виокремив суспільно-політичну та етно-культурну специфіку Правобережної України наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст., порівнюючи її з іншими українськими теренами. Аналізуючи етнічний склад населення Правобережжя, Я. Грицак говорить про його строкатість та успадковану від Речі Посполитої чисельну польську або сполонізовану шляхту. Окрім того, він зазначає, що у "підросійській Україні етнічні відмінності співпадали з соціальними".

Вчений підкреслив, що "ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів". Російський уряд до польського повстання 1830–1831 рр. "залишив практично незмінними права і привілеї місцевої польської шляхти" [1, с. 58].

Дослідник вважає, що "у першій третині ХІХ ст. Правобережна Україна була тереном активного польського руху", водночас частина польської шляхти була зацікавлена у швидкій інтеграції в імперію, оскільки їх культурна і освітня перевага відкривала їм широкі можливості для кар'єри. Після розправи з польським повстанням 1830–1831 рр. політика російської адміністрації щодо поляків змінилася – активно почала проводитися її декласація. Оцінюючи інвентарну реформу 1847–1848 рр. київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, дослідник констату-

вав, що полегшення становища українського селянства призвело до того, що "польським поміщикам завдяки своїм впливам вдалося у припинити дію цих нововведень".

Політику Російської імперії наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. щодо шляхетства Правобережжя розглядає у своїх працях І. І. Кривошея [3]. Автор відзначив, що, поширюючи на шляхетство права і привілеї російського дворянства, уряд Катерини II мав на меті зняти суспільну напругу. У той же час він "проводив політику зменшення впливу національно-релігійних і юридичних чинників на ситуацію в регіоні". На прикладі Уманського повіту науковець простежив хід легітимації шляхти впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. та дослідив декласаційні заходи російського уряду, аналізуючи динаміку процесу визнання станової приналежності шляхти Правобережжя.

У розвідці С. Лисенка та Є. Чернецького "Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)" [4] висвітлюється соціальна історія шляхти Волині, Київщини та Поділля після приєднання цих територій до Російської імперії, аналізується хід легітимації шляхти та її декласації. При цьому чимало уваги звертається на діяльність як урядових структур, так і шляхетських станових органів щодо визнання у дворянстві середньої та дрібної шляхти, розглядається правова база трансформаційних процесів.

Приєднавши значні території на заході, після трьох поділів Речі Посполитої, Російська імперія зіткнулася з необхідністю розв'язання безлічі проблем. Однією з них було визнання статусу шляхти і відзначення її місця в російському суспільстві. Імператриця Катерини II пообіцяла визнати шляхетське звання всіх, хто складе присягу на вірність престолу та зможе довести своє походження відповідними документами. У Маніфесті, озвученому генералом М. Кречетніковим 27 березня 1793 р., проголошувалося зрівняння шляхти у правах з російським дворянством: "вони... поставлені в рівне з росіянами благоденствіє" [5].

Проте відразу російська влада зіткнулася із проблемою, коли сотні тисяч шляхтичів хотіли (і їм це обіцяли) отримати статус російських дворян і користуватися належними їм привілеями, найважливішими і найзначнішими серед яких були: певний статус у російському суспільстві, що дозволяв приймати участь у роботі органів російського управління, звільнення від сплати податків, набуття права власності на землю та кріпаків, можливість відстоювати свої інтереси через судові установи тощо.

У вищих урядових колах добре розуміли, що формальне визнання усіх шляхтичів Речі Посполитої означало б, що їх кількість перевищила б чисельність усіх дворян Російської імперії. Не відбулося б і наповнення державної скарбниці, на яке розраховували російські можновладці, розширюючи територію імперії, бо шляхта, маючи статус дворянства, була б звільнена від сплати податків. Такого самодержавство не могло допустити. І, перш ніж надати статус російського дворянства шляхтичам, імператриця Катерина II (а потім і її наступники) запропонували розібратися в самому статусі шляхти і визнати дворянами лише тих із них, хто зможе документально довести своє шляхетство і хто володіє певною власністю. Отже, основними умовами надання статусу російського дворянина були визнані дві: наявність документу (офіційної грамоти про шляхетство) та маєтку, землі і власних селян-кріпаків.

Російська влада вважала, що кількість шляхти надто велика, і визнавати всіх у російському дворянстві вкрай небезпечно. Для зменшення кількості шляхтичів було запропоновано визнавати в дворянстві тільки тих, хто мав відповідний майновий статус. Російська влада, висуваючи вимогу до кандидата у російське дворянство мати власність, передусім намагалася позбутися найбільш бідної частини шляхти – чиншовиків, які не вписувалися у російське суспільство. У 1800 р. державний казначей доповідав сенату, що в західних губерніях налічується понад 200 тис. осіб чоловічої статі колишньої шляхти, які не виконують жодних державних повинностей і не сплачують податків [7, с.158]. Без власності шляхтич не міг розраховувати стати дворянином, адже грамоту про шляхетство можна було підробити. І чим більші маєтки та кількість селян мав претендент, тим швидше він отримував статус російського дворянина.

Катерина II, підписавши 3 травня 1795 р. указ на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора М. Тутолміна, наказала негайно зайнятися ревізією документів, що підтверджували б шляхетство. Головний посадовець Правобережжя отримав чітку вказівку слідкувати за тим, щоб статус російських дворян отримували лише ті особи, хто зможе представити незаперечні докази свого шляхетства. І лише ці особи мали право займати виборні дворянські посади [6].

Російські чиновники розпочали багаторічну роботу з визнання польського шляхетства у російському дворянстві. Шляхетські зібрання правобережних повітів були зобов'язані подати

губернаторам списки усіх шляхтичів. Російські чиновники разом зі шляхетськими зібраннями почали складати не тільки списки шляхти, а й робити опис їх майна. Документи з характеристикою майна були потрібні для того, щоб виявити шляхту, яка мала власність лише на праві оренди.

Для проведення акції визнання шляхетства і узгодження правового статусу російського дворянства було вирішено дати певний термін. 25 вересня 1800 р. сенат наказав усім шляхтичам представити докази свого шляхетства упродовж двох років. Така ухвала викликала занепокоєння і хвилювання в шляхетському середовищі. Значна кількість справ про визнання шляхетства, низька ефективність роботи чиновницького апарату і судової системи давали підстави для побоювання шляхтичів, що вони не встигнуть представити у визначений термін документи і будуть переведені у статус кріпаків та обкладені подушним податком.

Шляхетські зібрання усіх західних губерній просили збільшити штати чиновників для пришвидшення ведення справ і розгляду документів. Навіть пропонували зробити це за рахунок власних коштів. Київський губернатор пішов назустріч проханням шляхти і видав розпорядження про збільшення штату кожного департаменту Головного Суду на одного депутата від шляхти, а в повітових судах на одного підсудка для більш швидкого розгляду поданих документів на підтвердження шляхетства [7, с. 162].

Вступ на престол імператора Олександра I відродив надію шляхти зберегти своє становище. Шляхетство кожної губернії організовує подання "про власні потреби". Вимоги, складені шляхетськими зібраннями західних губерній, були аналогічними, маршалки вказували на незручності паспортизації і просили дозволити самим видавати документи, що підтверджують шляхетство.

Скарги на те, що дворічний термін надто короткий для того, щоб відшукати документи, що підтверджували б шляхетство, надходили постійно. Їх автори зазначали, що багато шляхетських грамот згоріли або були втрачені під час численних нападів татар у XVI–XVII ст., під час селянсько-козацьких повстань та воєн. Крім того, багато документів було перевезено до тієї частини Польщі, що відійшла до австрійського чи пруського володіння (вийхати ж за кордони імперії без дозволу влади було неможливо, оскільки відразу можна було втратити своє майно; дозвіл же отримати було непросто і це займало чимало часу).

Місця зберігання шляхетських грамот (а це, зазвичай, католицькі та уніатські духовні установи) знаходилися у надзвичайно занедбаному стані. Документи були не систематизовані і знайти потрібний документ було складно.

Намагаючись захистити шляхту, шляхетські зібрання самовільно, без дозволу на те російської влади, почали видавати свідоцтва на підтвердження шляхетства. Так, лише 1802 р. волинське шляхетське зібрання визнало у шляхетській гідності 4288 осіб [8, с. 11, 29].

Прохання продовжити терміни подання документів на підтвердження шляхетства скеровують шляхетські зібрання Волинської, Подільської та Київської губерній. Зважаючи на них, Олександр I 29 грудня 1806 р. затвердив доповідь сенату "Про встановлення річного строку в приєднаних від Польщі губерніях на апеляцію по справах людей, які шукають вольностей", якою було продовжено термін подачі документів і оскарження рішень щодо невизнання у дворянстві до 1 січня 1808 р. [9].

Идучи, з одного боку, на поступки шляхетству, з іншого, імператор створює спеціальні органи влади, у функції яких входило ведення справ з визнання у шляхетстві. "Враховуючи важливість державних актів, які зберігалися в колишній Польській коронній і Литовській Метриках", і з метою "розбору їх по сортах і для заведення належних книг," Олександр I своїм указом сенату від 9 липня 1803 р. наказав утворити при третьому департаменті сенату експедицію під назвою "Метрика приєднаних провінцій" [10]. 27 серпня 1805 р. в іменному указі сенату видачу актів метрики доручили обер-прокурору третього департаменту сенату. У якому створили спеціальну посаду метриканта, який повинен був вести справи з визнання в шляхетстві.

Указ чітко визначав порядок ведення записів у метричних книгах та порядок видачі виписок із них. Зокрема, наголошувалося на тому, що виписки з метричних книг слід робити тільки на гербовому папері (звичайно, за певну плату). Шляхтич, який хотів підтвердити свій шляхетський статус, мав право самостійно подавати прохання безпосередньо до департаменту про видачу таких виписок із метричних книг, однак указ не регламентував упродовж якого часу такі документи повинні бути видані, що призвело до багаторічних чекань на відповідь [11].

Все ж російська влада намагалася будь-що пришвидшити процес переведення частини шляхетства на сплату податків. 18 квітня 1804 р. вийшов сенатський указ, затверджений Олек-

сандром I, про перепис вільних людей Волинської губернії. Згідно із цим розпорядженням особи, які не змогли підтвердити своє шляхетство, а отже і не були визнані у дворянстві, записувалися у розряд "податного стану" [12].

1 січня 1808 р. закінчився термін подачі підтверджувальних документів на шляхетство, але значна частина шляхти так і не змогла через різні причини представити їх. Повітові і губернські маршалки знову почали скеровувати прохання продовжити ще терміни подачі документів для отримання дворянства. Щоб хоч частково зняти напругу, Олександр I указом сенату від 6 березня 1808 р. "Про розбір доказів на дворянство, поданих від чиншової шляхти в приєднаних від Польщі губерніях" термін на отримання дворянського статусу продовжив "до подальшого розпорядження" [13].

29 березня 1812 р. Олександр I затверджує думку Державної Ради "Про визнання в шляхетській гідності тільки тих осіб, чиї предки були в ній затверджені". У розпорядженні було чітко зазначено, що особа, яка змогла представити документи про те, що її предки були шляхтичами, визнавалася шляхтичем, а ні – то "простолюдином" [14].

Після завершення воєнної кампанії 1812 р. російські чиновники більш жорсткіше і агресивніше проводять політику щодо шляхти, яка не змогла підтвердити свого статусу. В указі від 5 серпня 1815 р. "Про вирішення справ про злочинців, які назвали себе шляхтичами, але доказів на гідність не надали" наказано осіб, які вчинили кримінальні злочини, але не надали доказів на підтвердження свого шляхетства, судити і карати як "простолюдинів", а не як дворян [15].

20 січня 1816 р. оголошено сенатський указ "Про проведення розбору невідомих людей у польських губерніях, яких під час 6-ї ревізії вписано до класу старої шляхти". Сенат наказував ревізійним комісіям західних губерній повністю провести розбір чиншової шляхти. Губернське керівництво зобов'язувалось порівняти існуючі списки шляхтичів і тих, хто був записаний у шляхту до 1795 р., таким чином виявити шляхтичів-самозванців. Особи, які "незаконно" були записані в шляхетський стан, оголошувалися дезертирами і їх рекомендувалося негайно передавати до військового відомства. Внаслідок дій влади "викрито" 95 тисяч осіб шляхти, серед яких 34 тисячі "нічим не довели своєї шляхетської гідності" [7, с.210].

23 серпня 1817 р. сенат ухвалив указ "Про негайне завершення розбору чиншової шляхти" [16]. Закінчив "розбір" шляхти імператор Микола I. З його приходом на російський трон досить швидко розвіялися будь-які надії шляхти на повернення свого колишнього статусу. 8 червня 1826 р. було оголошено сенатський указ "Про час, з якого повинні бути введені в оклад люди, що неправильно зараховані до чиншової шляхти". У ньому зазначалося, що: "Із справ Міністерства фінансів видно, що в приєднаних від Польщі губерніях велика кількість людей, що не користувалися дворянським достоїнством у попередній ревізії, почали зараховуватися в шляхетське звання; внаслідок цього багатьма указами Сенату і нарешті останнім від 20 січня 1816 р. наказано губернським начальствам покласти на обов'язок Ревізьких Комісій при прийомі від шляхтичів сказок звіряти їх із 5 ревізією, і ті з них, хто виявиться записаними в це звання ще до 1795 р., вносити в число шляхти для загального про них розбору; всім іншим зробити законний розгляд, і визначивши їм стан по їх походженню, повідомити про це в казенні палати" [17]. Тобто, тих, хто був записаний у шляхетство після третього поділу Речі Посполитої, тимчасово можна вносити у списки дворян для подальшого представлення і перевірки достовірності документів, а інших, хто записаний у шляхетстві після 1795 р., не визнавати в дворянстві і поділити на оподатковувані стани імперії. Крім того, осіб, які були "неправильно зараховані до шляхти", слід зобов'язати сплатити несплачені податки ("недоимку") за попередній період.

26 лютого 1827 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів, призначивши незмінного архіваріуса для збереження актів Литовського трибуналу [18]. 17 квітня 1828 р. іменним указом було затверджено посади двох помічників метриканта в експедицію при сенаті під назвою "Метрика приєднаних провінцій" [19].

У 1829 р. створили спеціальну комісію з підготовки положення про шляхту при комітеті міністрів, основне завдання якої полягало у підготовці законодавчої бази для остаточного розв'язання шляхетського питання в імперії. На розпорядженні Державної Ради від 22 червня 1829 р. про її утворення Микола I наклав резолюцію: "Зайнятися без зволікання і представити не пізніше грудня місяця" [20]. 11 вересня 1829 р. імператор затвердив положення комітету міністрів про перехід комісії у підпорядкування міністерства внутрішніх справ. Однак, ця інституція не змогла розгорнути ефективної діяльності [21].

Новий, більш агресивний етап наступу на шляхту розпочався після польського повстання 1831 р. у процесі розгортання якого провідну роль у протистоянні російській владі взяла на себе дрібна та частина середньої шляхти.

У 1831 р. у Санкт-Петербурзі було засновано комітет західних губерній, до якого передали усі справи комісії з підготовки положення про шляхту і незавершені сенатські справи щодо чиншової шляхти.

Нормативно-правові акти російської влади другої чверті XIX ст. щодо шляхти умовно можна поділити на два види. До першого належать ті розпорядження, що стосуються тих осіб, хто з них довів своє шляхетство або був близьким до цього (тобто в першу чергу тих, хто володів маєтками і кріпаками). До другого – розпорядження щодо осіб, не визнаних у дворянстві.

У іменному указі сенату від 19 (31) жовтня 1831 р. "Про розбір шляхти в Західних губерніях і про облаштунок цього роду людей" Микола I наказував негайно закінчити справу щодо розбору польської шляхти. "Положення про новий устрій шляхти не має дії, – зазначається в указі. – Останні події в повернутих від Польщі губерніях довели, що ці люди за недостатністю освіти і власності, за характером життя багатьох з них були найприхильнішими до повстання і злочинних дій проти законної влади". В указі, що складався з 21 пункту, обумовлювалися заходи щодо якнайшвидшого запису основної маси шляхетства до різних оподатковуваних станів [22].

Повітові та губернські дворянські зібрання, відповідно до іменного указу від 21 січня 1832 р. "Про представлення в Герольдію на остаточний розгляд визначень Депутатських Зібрань про визнання шляхтичів в дворянстві", повинні були у стислі терміни представити в герольдію на остаточне затвердження списки шляхтичів, яких було визнано у російському дворянстві [23].

Згідно з положенням комітету міністрів від 5 липня 1832 р., схваленим Миколою I, були додатково призначені спеціальні службовці в повітові комісії. До їх обов'язків входило доведення до шляхтичів рішень про визнання чи невизнання їх у дворянстві [24].

"Для зручності ведення справ", безпосередньо за вказівкою Миколи I, сенатським указом від 11 листопада 1832 р. "Про поділ на три розряди людей, що належать до стану колишньої шляхти" весь шляхетський стан поділявся на три розряди. До першого зараховувалися дворяни, які "володіли населеними дворянськими маєтками і селянами без землі, або кріпосними чи дворовими людьми". До другого розряду – віднесені дворяни, що "не володіли населеними маєтками і тільки затверджені Дворянськими депутатськими зібраннями". В третій розряд потрапили шляхтичі, які не володіли "населеними маєтками" і не отримали підтвердження свого шляхетства [25].

Особи, яких зараховували до першого розряду, не сплачували подимний податок та звільнялися від військової служби. Відповідно до сенатського указу від 25 липня 1833 р. такі дворяни зобов'язувалися представити докази на підтвердження свого дворянства упродовж двох наступних років [26]. Шляхтичі, зараховані до другого розряду, звільнялися від сплати податків тільки до того часу, поки питання про їх дворянство не розглядала герольдія. Представників третього розряду потрібно було "негайно піддати визначеному подимному збору і військовій службі".

Особи, які не змогли підтвердити свою належність до шляхетства переходили у стан селян-однодворців, а іноді ставали кріпаками своїх же сусідів-шляхтичів. На них поширювалося положення про сплату податків, постачання рекрутів і виконання інших повинностей. Вже 21 січня 1832 р. за вказівкою Миколи I вийшло сенатське розпорядження "Про складання посімейних списків, які повинні подавати про себе громадяни і однодвірці Західних губерній". Цей документ вводив систематичний облік на Правобережжі осіб цієї категорії [27].

Розбір шляхти виявив багато підроблених документів, що з'явилися наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. Окремі службовці брали хабарі і виписували будь-які документи, необхідні для підтвердження шляхетства, чим скористали особи, що не мали досі цього статусу. В іменному указі від 19 грудня 1833 р., оголошеному сенату міністром юстиції, "Про заснування в губерніях, від Польщі повернутих, особливих Комісій для розгляду метричних і актових книг", розкриваються зловживання у західних губерніях з підробки "...фальшивих документів для доказу дворянського достоїнства" [28]. Враховуючи те, що "в приватних руках у тамтешньому краї є в значній кількості бланки з дійсними підписами колишніх Королів Польських", Микола I наказав створити три особливі комісії з розгляду достовірності документів. Одна з яких діяла у Київській, Волинській та Подільській губерніях. З метою попередження в майбутньому фаль-

сифікацій, особливій комісії наказувалося метричні та актові книги зшити, прошнурувати і запечатати, замалювати пробіли. Щоб запобігти "подібному безладдю по веденню метричних книг", духовництво зобов'язувало доставляти в повітові суди через деканів, або довірених осіб щорічні точні копії метрик, які подавалися єпархіальному начальству (за підписами декана та місцевого настоятеля). Крім того, Микола I наказав зробити опис метрик, що зберігали у римокатолицькій колегії. Метрики мали прошнурувати та зберігати для перевірки виписок із них і пошуку фальшивок. Дворянські зібрання західних губерній отримали суворе попередження про необхідність при розгляді справ про дворянське походження звертати увагу на достовірність документів. Особи, які мали чисті бланки шляхетських грамот, повинні були у 6-місячний термін здати їх до сенату для знищення. Надалі осіб, які зберігали такі бланки, або користувалися дворянськими правами за фальшивими документами мали переслідувати і карати "за всією суворістю законів" [28].

25 жовтня 1834 р. міністр юстиції оголосив сенату указ Миколи I "Про приведення в порядок метричних і актових книг у західних губерніях" [29]. 2 (31) січня 1834 р. імператор затвердив положення комітету міністрів про проведення нового спеціального перепису "громадян і однодворців західних губерній" [30].

Не маючи довіри до шляхетських зібрань, Микола I наказав провести нову ревізію усіх справ дворянських зібрань щодо достовірності видачі ними дворянських грамот. Згідно з положенням комітету міністрів від 19 червня 1834 р. був утворений при герольдії тимчасовий стіл для вирішення справ про дворянське походження шляхти у західних губерніях [31].

Хоча апарат державних службовців був досить численним, все ж він не справлявся зі значною кількістю справ про набуття дворянства, що накопичилися в канцеляріях. Тому 23 червня 1836 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів "Про залишення ще на 2 роки утримуваних при 1 Експедиції Герольдії тимчасового столу і протоколу для вирішення справ про дворянство осіб західних губерній" [32]. З метою чергової ревізії документів на підтвердження шляхетства та видачі документів про набуття дворянства, сенатським указом від 30 січня 1837 р. за вказівкою імператора до комісії Київської, Подільської та Волинської губерній призначали додатково по одному чиновнику і одному перекладачу [33].

Систематичні прохання від шляхетських зібрань та низька продуктивність праці службовців цивільних відомств змусили Миколу I збільшити ще на три роки термін для підтвердження доказів дворянського походження. 5 липня (31 серпня) 1838 р. він затвердив положення Державної Ради "Про призначення 3-х річного терміну для представлення дворянських доказів тими з осіб західних губерній, які не довели ще дворянства свого остаточно" [34].

Черговим ударом по шляхетському стану став сенатський указ за імператорським розпорядженням від 4 липня 1834 р. "Про представлення громадян і однодворців Західних губерній у військову службу по мирських вироках переважно людей неосудних, постійних занять, що не мають, і взагалі відомих дозвільним життям" [35]. Фактично цим указом дрібних шляхтичів, які не змогли довести своє шляхетство, а отже не отримали дворянського статусу визнавали волюцями і почали масово призивати на службу в армію, що для більшості з них було трагедією.

Шляхтичі, які не отримали статусу російського дворянства, відповідно до сенатського указу від 25 вересня 1834 р. "Про введення в оклад осіб колишньої шляхти" зобов'язувалися платити податки, поставляти рекрутів і виконувати усі інші повинності. За іменним указом від 10 грудня 1834 р. "Про встановлення особливого збору з неосілих громадян і однодворців Західних губерній" наказувалося кожній особі, яка проживала окремо від сім'ї, перебуваючи на заробітках, оподатковувати збором по 1 крб. сріблом. Якщо сім'я заробітчанина проживала окремо, то слід стягувати цей збір із неї окремо – теж по 1 крб. [37].

4 (31) січня 1840 р. вийшов іменний указ сенату "Про заходи для успішного і якнайшвидшого закінчення розбору справ про дворянство жителів Західних губерній", у якому Микола I наказував чиновникам пришвидшити вирішення справ про визнання шляхетства. Імператор був незадоволений діяльністю урядових установ щодо цього питання, особливо тим, що значній частині шляхти вдалося отримати дворянство [38].

3 листопада 1842 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів "Про проведення нової перевірки актових книг у західних губерніях" [39]. У якому зазначалося, що ще є багато книг, які "не обрев'юзовані" комісією, виявлені нові факти підробки документів на підтвердження дворянства. Самодержець наказав державним службовцям скласти нові уточнені описи усіх метричних книг, пронумерувати, датувати та прошнурувати їх. Для усунення випадків

самовільного дописування в родовідні книги, не довіряючи предводителям дворянства, Микола I розпорядився один екземпляр родовідної книги зберігати у місцевому губернському правлінні, а інший скеровувати до герольдії. Чиновники зобов'язувалися періодично звітувати про зроблені в метричні книги записи, передавати їх від службовця до службовця тільки за описом. В указі особливо наголошувалося на відповідальності за неналежне його виконання. Порушення інструкцій, що були у цьому нормативно-правовому акті, передбачало судову відповідальність.

1 березня (31 квітня) 1843 р. Микола I затвердив положення Державної Ради про обов'язки секретарів цивільних палат звіряти підписи на всіх документах, які подають жителі західних губерній для отримання дворянства [40].

3 липня (16 серпня) 1845 р. Микола I затвердив положення Державної Ради "Про осіб колишньої польської шляхти, що не представили в визначений строк додаткових про дворянство документів, і про підсудність осіб колишньої польської шляхти". У цьому розпорядженні зазначалося, що особи, які не надали до 1 січня 1844 р. документів на підтвердження свого дворянського походження і не володіють нерухомими населеними маєтками, "повинні негайно, без виключення, бути записані в однодворці чи громадяни, дивлячись по місцю проживання". Особи ж, які володіють населеними маєтками, вносяться в особливі списки, що скеровуються до сенату з висновками генерал-губернаторів. Після 1 січня 1844 р. російським чиновникам заборонялося приймати до розгляду документи, що доводили б дворянське походження. Виключення могли складати лише документи осіб, які підтверджують дворянство і записані в особливих списках дворян, які володіють населеними маєтками [41].

У зв'язку з закінченням терміну прийому документів на підтвердження шляхетства, відпала потреба у пошуку таких документів. Микола I 7 серпня (28 вересня) 1846 р. затвердив положення комітету міністрів, тим самим відмінивши перевірку "метрик греко-російських, греко-уніатських і римо-католицьких сповідань" [42].

17 березня (28 квітня) 1847 р. імператор затвердив розпорядження Державної Ради "Про внесення в оклад осіб колишньої польської шляхти". У якому місцевим чиновникам наказувалося скласти списки осіб колишньої шляхти для внесення для сплати повинностей. У ньому у черговий раз роз'яснювалося, що особи, які не подали до визначеного терміну документів на підтвердження дворянства, переходять у стан державних селян і підлягають загальному з ними управлінню та "обкладаються сплатою податків і повинностей" [43].

Частина осіб колишньої польської шляхти отримали статус "вільних людей". 23 травня (19 червня) 1847 р. Микола I затвердив положення комітету у справах західних губерній "Про устрій вільних людей, що живуть на землях власницьких у західних губерніях". У документі, що складався з 33 параграфів, зазначалося: "§1. Вільні люди, не бажаючи бути приписаними до міської громади або державних селян, поселяючись на землях власницьких, вважаються такими, що мають постійне поселення в цих маєтках і перебувають під особливим піклуванням поліції і наглядом Начальника Губернії". Вони були зобов'язані платити податки, за що відповідав уже власник землі, до якої ці люди були приписані. "Загальні натуральні повинності, що лежать на маєтках, вільні люди зобов'язані нести нарівні з усіма поселенцями того маєтку, до якого приписані" – зазначалося в §5 положення [44].

Документ встановлював повинності, що їх виконували поселенці на користь власників: "а) грошовий або поземельний оброк; б) речовий або винагорода власнику здобутками землі; в) особисті роботи на користь власника". У випадку несплати податків, власники землі мали право конфісковувати майно боржника (млини, будівлі, реманент тощо). Якщо цього було недостатньо для покриття боргу, то дозволялося переводити колишніх шляхтичів в особисту залежність. Переселятися в інші місця дозволялося тільки після закінчення терміну договору, отримавши дозвіл. Щоб одержати дозвіл на переселення, треба було завчасно, за рік до його закінчення, подати прохання власнику та земській поліції [44].

На "вільних людей" поширювалася також і рекрутська повинність. Двадцять осіб утворювали окремий округ і за загальною чергою представляли рекрутів до війська. Рекрутські списки складав власник землі. Поселення, в якому проживало менше 20 осіб, сплачувало рекрутську повинність грошми. У положенні від 23 травня (19 червня) 1847 р. наголошувалося на тому, що "вільні люди не повинні без дозволу власника землі відлучатися з місця свого проживання" [44].

10 липня (3 вересня) 1850 р. імператор затвердив розпорядження Державної Ради про порядок зарахування "осіб колишньої польської шляхти, що не довели дворянства", в купці і міщани [45].

Сенатським указом від 8 серпня 1851 р. усі справи "про вільних людей, що живуть на власницьких землях західних губерній" скеровувалися на розгляд і ухвалу рішення міністром внутрішніх справ [46]. У зв'язку із закінченням розбору шляхти ліквідовувались комісії, що розглядали справи щодо підтвердження шляхетства. Указом від 18 грудня 1851 р. Микола I затвердив положення комітету міністрів "Про закриття встановлених по західних губерніях Комісій для перевірки актових книг". Імператор наказав припинити діяльність цих комісій з 1 січня 1852 р. "Губернаторам західних губерній вжити суворі заходи, щоб всі як обрєвізовані, так і не обрєвізовані комісіями книги, акти і документи було здано куди слід у належному порядку і збережені в цілості," – зазначалося в розпорядженні [47].

Окремі функції ліквідованих комісій передавались організованим у Києві, Вітебську та Вільно згідно із іменним указом сенату, від 2 квітня 1852 р., центральним архівам для актових книг із західних губерній. В указі чітко прописувалися правила зберігання, порядок видачі виписок з актових книг тощо. Відповідно до указу, саме в центральних архівах, повинні зберігатися давні актові книги за минулі століття до 1799 р. (раніше вони зберігалися при монастирях та церквах) [48].

Отже, чітко спланованими і послідовними діями російській владі вдалося ліквідувати значний прошарок шляхти на Правобережжі. Причинами такої політики було бажання обмежити шляхетський вплив у регіоні, підпорядкувати шляхту владі та збільшити прибутки державної скарбниці за рахунок сплачуваних податків. Такі дії призвели до того, що частина шляхти не змогла підтвердити свій статус і втратила не тільки політичну та економічну, а часто й особисту свободу.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: навчальний посібник / Ярослав Грицак. – Київ, 1996.
2. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах: Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націотворення / Ярослав Грицак. – К., 2000.
3. Кривошея І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Кривошея І. І. // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції. Редкол.: В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. – С. 36; Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII початку XX ст. (За матеріалами Київської губернії): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривошея І. І. – К., 1997; його ж: Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К., Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–69.
4. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Лисенко С., Чернецький Є. – Біла Церква: В-во Товариства охорони пам'яток старожитностей Київщини, 2002.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. ПСЗ. Собр. 1 (далі – ПСЗ-1). – Т. 23. – № 17108.
6. ПСЗ-1. – Т. 23. – № 17327.
7. Свербигуз В. Старосвітське панство / Свербигуз В. – Варшава, 1999.
8. Имеретинский Н. Дворянство Волынской губернии / Имеретинский Н. – Житомир, 1867.
9. ПСЗ-1. – Т. 28. – № 21974.
10. ПСЗ-1. – Т. 27. – № 20790.
11. ПСЗ-1. – Т. 28. – № 21881.
12. ПСЗ-1. – Т. 28. – № 21268.
13. ПСЗ-1. – Т. 30. – № 22873.
14. ПСЗ-1. – Т. 32. – № 25064.
15. ПСЗ-1. – Т. 33. – № 26006.
16. ПСЗ-1. – Т. 34. – № 27014.
17. Свод Законов Российской Империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. (далі – ПСЗ-2). – Т. 1. – № 397.
18. ПСЗ-2. – Т. 2. – № 924.
19. ПСЗ-2. – Т. 3. – № 1964.
20. ПСЗ-2. – Т. 4. – № 2948.
21. ПСЗ-2. – Т. 4. – № 3151.
22. ПСЗ-2. – Т. 6. – № 4869.
23. ПСЗ-2. – Т. 7. – № 5092.
24. ПСЗ-2. – Т. 7. – № 5482.
25. ПСЗ-2. – Т. 7. – № 5746.
26. ПСЗ-2. – Т. 8. – № 6351.
27. ПСЗ-2. – Т. 7. – № 5094.
28. ПСЗ-2. – Т. 8. – № 6644.
29. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 7495.
30. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 6686.
31. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 7198.
32. ПСЗ-2. – Т. 11. – № 9340.
33. ПСЗ-2. – Т. 12. – № 9912.
34. ПСЗ-2. – Т. 13. – № 11387.
35. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 7249.
36. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 7404.
37. ПСЗ-2. – Т. 9. – № 7638.
38. ПСЗ-2. – Т. 15. – № 13048.
39. ПСЗ-2. – Т. 17. – № 16163.
40. ПСЗ-2. – Т. 18. – № 16574.
41. ПСЗ-2. – Т. 20. – № 19158.
42. ПСЗ-2. – Т. 21. – № 20295.
43. ПСЗ-2. – Т. 22. – № 21012.

44. ПСЗ-2. – Т.22. – № 21242. 45. ПСЗ-2. – Т.25. – № 24315. 46. ПСЗ-2. – Т.25. – № 25480. 47. ПСЗ-2. – Т.25. – № 25835. 48. ПСЗ-2. – Т.27. – № 26126.

Николай Бармак

ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ: ОТ ИНКОРПОРАЦИИ К ДЕКЛАССАЦИИ (1793–1845)

В статье исследуются процессы легитимации и деклассация шляхты Волыни, Подолья, Киевщины. Рассматривается российское законодательство и правительственные меры по инкорпорации этой группы в социальную структуру Российской империи.

Ключевые слова: легитимация, деклассация, шляхта, Правобережная Украина, Российская империя.

Mykola Barmak

GENTRY RIGHT-BANK UKRAINE: FROM INCORPORATION TO DECLASSIFICATION (1793–1845)

This article investigates the processes of legitimating and the declassification of the nobility of Volhynia, Podolia, Kiev. A Russian legislation and government actions on this group incorporation into the social structure of the Russian Empire.

Key words: legalization, declassification, gentry, Bank Ukraine, Russian Empire.

УДК 94(477)

Володимир Брославський

ЗАХОДИ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ЗРОСТАННЯ ПРОРОСІЙСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1830–1861 РР.

У статті аналізуються заходи царського уряду впродовж 1830–1861 рр. на Правобережній Україні, скеровані на збільшення в краї проросійського землеволодіння.

Ключові слова: маєток, ленне право, майорат, секвестр, управитель, оброк.

В пліні історії постійно тривають процеси зародження, розвитку та занепаду держав. Вік деяких з них обчислюється століттями, інших – тисячоліттями. Більш довговічнішими з них є ті держави, що змогли сформувати цілісну культурну традицію на всій своїй території. Тому, кожна з них, після приєднання нових територій, вживає заходи для економічного контролю на краєм та поширення на нього своїх культурних надбань.

Сучасні історичні реалії України є відлунням боротьби соціально-економічних заходів, культур, звичаїв держав, які контролювали українські землі раніше. Тому для нас є актуальним дослідження політики сильних держав-завойовниць та наслідків такого впливу.

Цікавим аспектом дослідження є історія Правобережної України у 1830–1861 рр. Саме на цей період припадає боротьба двох державницьких спрямувань за цей край: сильних пропольських традицій та російських прагнень навіки закріпити Україну у складі своєї держави. Нижня